

Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal

(1880.–1890. aastad)

EA JANSEN

Sissejuhatuseks

Ajakirjanduse ja tsensuuri suhet iseloomustas eesti rahvusliku pressis noorusaegadel omaenda kogemuste põhjal ilusasti, lihtsalt ja piltlikult Johann Volde-
mar Jannsen: ta võrdles 1864. aasta Eesti Postimehes eesti ajalehetoimetajat kokaga, kes küll tahaks oma lugejatele maitsvat ja toitvat rooga pakkuda, aga kel selleks puudub oma tuba ja luba: "Temmal on üllemalt poolt roakatsujad seatud, kes igga kedo ajal omma ei ehk jah peavad jure ütleva ja kus ta jääb, mõnned asjad peavad ikka ka jalgopiddi kitsa värrava vahhele kinni jäma..."¹ Sellest ajast sai ka väljend "kitsas värav" eesti ajakirjanike seas populaarseks.

Kultuuriajaloo arvukate paradokside sekka kuulub ka see, et pärast trükikunsti leiutamist, kui kirjamärkidele toetuv idee- ja teabelevi Euroopas järjest laienes, hakkasid ilmalikud ja vaimulikud võimukandjad sellele iga hinna eest takistusi tegema. Püüti hoolt kanda, et laiema hulga ei saaks liiga palju teada ega mõtleks ülearu. Sündis tsensuur. Venemaal kujunes see institutsioon koos vastava seadusandlusega välja alles 19. sajandil, kui Lääne-Euroopa juhtivates maades oli juba võidule

pääsenud või pääsemas trükivabaduse põhimõte. Mis puutub eestlaste maasse, siis olid Venemaa läänemereprovintsid küll autonoomsed alad, kuid mitmed olulised riigi- ja ühiselu valdkonnad, ka tsensuurikorraldus, kuulusid siingi algusest peale keskvalitsuse kompetentsi ja seda reguleerisid ülevenemaalisel kehtivad määrused ja seadused. Õieti oli Balti provintssides ju tegu balti aadli ja keskvalitsuse võimudualismiga, millele 19. sajandil lisandus aina tugevnev püüe sulatada saksalikud piiriprovincid Venemaa üldisesse halduskorraldusse ja nad venestada. Paradoks oli ka selles, et mida enam Venemaa muutus seadus-
tega reguleeritud kaasaegseks riigiks, seda enam tundus vastuvõetamatu Baltimaade erinev seaduskorraldus. Tõsisemate unifikatsioonimeetmeteni jõuti alles küll 1880. aastail, Aleksander III natsionalistlik-slavofiilselt häälestatud valitsuse ajal. Nagu seda eesti kirjasõnas on korduvalt märgitud, ahenes sellal ka tsensuuri kitsas värav eesti-, läti- ja saksakeelse ajakirjanduse jaoks veelgi. Tsensuuri karmistamisest sellal on

¹ Tsit teose järgi: J. Peegel jt, Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust XVII sajandist XX sajandini. Tartu, Tallinn 1994, lk 117.

räägitud siiski enamasti üldsõnaliselt ja meil pole kaugeltki veel selget pilti, kuivõrd suutis kasvav surve eesti ajakirjandust või üldse eesti avalikkussfääri halvata ja tema ärkamisajaga alanud "paisumist" pidurdada.

Küsimus polegi aga üksnes venestamisajases tsensuuris Eestis, vaid probleem on laiem: kuivõrd üldse on võimalik kustahes ja kuitahes range kontrolli puhul inimõtet pidurdada, sest see on niivõrd paindlik, inimkeel niivõrd tähendus- ja nüansirikas, et alati on võimalik kujundite, paralleelide ja alltekstide kaudu levitada ideid, mis antud valitsuse ideoloogiaga ei sobi.

Tsensuuri üldeesmärgid on ju teada: tema ülesanne oli hoida alluvaid-alamaid valitsusele mõistetamatute ja väidetavalt ohtlike mõtete, taotluste ja tegevuste eest. Kuid kuidas seda taotlust ellu viia, pole kunagi olnud väga selge; seda näitab kas või Venemaal 19. sajandil tsensuuri ja sensorite tegevust puudutavate määruste, eeskirjade, ringkirjade, kõrgametnike muude manitsuskirjade rohkus. Agarale reguleerimisele vaatamata oli sensoril üliraske igal konkreetsel, enamasti pretseidentul juhtumil otsustada, mida tohib ja mida ei tohi trükkida. Määrusi ja eeskirju tõlgendati vastavalt üldpoliitilisele atmosfäärile, aga palju luges samas ka – Friedebert Tuglase omaaegseid sõnu kasutades – "sensori isiklik meelsus ja koguni vahelduv meeleolu. Tsensoorivalve teostus ikkagi inimeste kaudu ja oli selle tõttu relatiivne."² Samas pidid sensorid arvestama kehtivat trükiseadust ja tsensuurimäärustikku, mille täitmist nad ise visalt nõudsid trükkalitelt ja ajalehetoimetajatelt. "Ustaav" oli püha, aga ometi mitmeti tõlgendatav.

Eesti trükisõna sensorite tegevuse iseloomustamisel on aga Tuglasel õigus selleski, et otseste ülemuste kõrval tuli neil pidevalt arvestada ka vabatahtlike pealekaebajatega ning teisalt kõrgemate valitsusasutustega, kes trükisõna silmas pidasid. Võrreldes nõukogude aja "totaalse tsensuuriga", mille puhul trükisõna vägistamisele aitasid Glavliti ja tema sensorite kõrval kaasa mitmed erinevad instantsid ja vastutavad ametiisikud,³ oli tsaristlik tsensuur muidugi üheplaanelisem, kuid ka sel ajal ei jätetud trükisõna ohjast üksnes sel-

leks loodud ametlike institutsioonide hooleks. Ühe üllitise "õige" suuna eest hoolitsesid veel ka mitmesugused instantsid, näiteks keisri kantselei III osakond ehk salapolitsei, mõnigi kord riigitrüüd ja auahned avaliku elu tegelased, enamasti võistlevate väljaannete autorid või toimetajad. Mis eestlastesse puutub, siis ei kadunud pikka aega isegi pettumusi toonud venestamisreformide mõjul nende usk "riigisasse" ja tema ametnikesse kui – baltisaksa funktsionääridega võrreldes – neutraalselt häälestatud "abimeestesse", kelle poole võis kujuteldava või tõelise ülekohtu puhul pöörduda. Pealegi andsid Venemaa tsensuurimäärustikud oma keelava-kitsendava funktsiooni juures ometi toimetajatele-väljaandjatele ametliku õiguse tsensori "ebaõiglase" tegevuse korral kõrgemate instantside poole pöörduda. Ja veel – isegi tsariaegse trükisõna puhul tuleb arvestada "nähtamatut tsensuuri" – mõjukate isikute ja huvigruppide mõju toimetajatele, autoritele või sensoritele sõltumatult ametlikust poliitikast ja ametlikest instantsidest.

Niisiis sõltus tsensuuripraktika avalikus elus valitsevatest poliitilistest tendentsidest, aga ka rahva kultuuritasemest, ühiskondlikust mentaliteedist, moraalist ja käitumistavadeist.

Samas on küllalt raske konkreetselt kindlaks teha, mida sensorid mingis tekstis muutisid või kustutasid, sest harva on säilinud algtekste ja mahatõmbamisi, mida võiks võrrelda.

Tsensuuri varasemast ajaloost ja selle uurimisest Eestis

Et mõista venestamisajal toimunut, tuleb loomulikult tunda Venemaa tsensuuri korraldamise ja eesti kirjasõna ohjamise ajalugu ka varasematel aegadel.

On kurb tõsiasi, et Eestis puuduvad seni suuremad ja üldistavamad laadi käsitlused, mis suudaksid anda tervikpildi tsensuurist kui süsteemist ja selle mõjust Eesti kirjasõnale eri

² Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine. Tartu 1926, lk 46.

³ Vt nõukogude ajakirjandustsensuuri lühidat ajalikku iseloomustust: E. Lauk, Practice of Soviet Censorship in the Press. The Case of Estonia. – Nordicom Information nr 3/99, lk 30–39.

ajaloojärkudel. Samas ei saa aga sugugi väita, et seda valdkonda poleks Eestis uuritud. Viimasel ajal on tähelepanu loomulikult kaldunud eelkõige Nõukogude tsensuuri uurimisele (K.-O. Veskimäe, Peeter Maimiku, Epp Laugu jt käsitlused), kuid küllaltki arvukalt on ilmunud sisukaid lühiauurimusi ja tsensuurimaterjalide tutvustusi siiski ka varasemate perioodide kohta. Need aitavad kaasa tsenseerimise mõju ja tähenduse mõistmisele eestlaste kui Uno Liivaku sõnul "raamaturahva" ja Jannseni aegadest peale innukate ajalehelugejate kirjavara arengus. Uuritud on ka üsna varase aja, 16.–18. sajandi tsensuuri Eestis.⁴ Järgimisväärses eeskujuks võiks olla näiteks Tiiu Reimo faktitihe artikkel, mis kirjeldab koos trükikodade rajamisega arenevat tsensuuri Venemaal ja seda, kuidas oli asjalugu Balti provintssides valgustusajal 18. sajandi lõpul.⁵ Indrek Jürjo on sama aega käsitledes osutanud Katariina II määrusele septembrist 1796. Sellega loodi esimesed tsensuuriametid (ka Tallinnas, Riia alluvuses), mis kontrollisid nii kohapeal trükitavat kui ka sissetoodavat kirjandust.⁶ Algas tsensuuri kui iseseisva institutsiooni areng. Esimene tsensuri ametikoht Eestis loodi 16. augustil 1799 Eestimaa kubermanguvalitsuse juurde aastapalgaga 1000 rubla.⁷ Tõllal kujunev baltisaksa vabameelsem kodanikuavalikkus pidi peale konservatiivse aadli ja balti vanade institutsioonide seisusmentaliteedi seatud tõkete hakkama arvestama ka riigipoolset kontrolli oma mõtteavalduste üle.

Sada aastat hiljem pörkas kujunev Eesti kodanikuavalikkus kokku tsensuuri kui rohketele seadusandlikele aktidele toetuva tsentraliseeritud bürokraatliku süsteemiga, mille

"sees" suguvendade lojaalsuse eest kirjasõnas hoolitsesid juba eestlastest tsensurid.

Niisuguse süsteemi ülesehitamine võttis aga aega. Paul I aja totaalsetele survele järgnes Aleksander I esimeste valitsusaastate vabam režiim, aga ka 1804. aastal esimene tsensuurimäärus. Tsensuurinstantsside tegevusväli ja hierarhia olid esialgu segased. Teaduste Akadeemia ning kõrgemad õppeasutused olid ses suhtes iseseisvad. Tartu ülikooli juures tegutses teatavasti 1802. aastast tsensuurikomitee, mis kontrollis ka eesti- ja läti keelset trükisõna (põgusalt on seda puudutatud 1982. aastal ilmunud Tartu ülikooli ajaloos).⁸ Esialgu jäeti tsensuur Balti provintssides rahumeeli baltisaksa ametiteeste ja pedagoogide hooleks. Korduvate agraarrahutuste, samuti balti põlisrahvaste laieneva kirjaoskuse tõttu tegi sinne pastorite või vabameelsete estofiilide toodetud rahvakeelne trükisõna muret nii kohalikele ülematele kui ka tsariaametnikele, ses suhtes nende hoiakud eriti ei erinevad. Peamiselt rüütelkondlike ametiteeste valvsuse tõttu kujunesid aga eestikeelse trükisõna võimalused tollal üsna ahtaks. Seda iseloomustab hästi 1806. aastal sõjasündmustele pühendunud "Tarto maa rahva Näddali-Lehe" saatus, mida valgustab Tõnu Tannbergi koostatud uurimuste ja allikmaterjalide kogumik. Lõplik otsus tuli – muidugi mitte ilma eestlaste võimaliku mässumeelsuse pärast mures olevate kohalike ja kõrgemate ametiteeste ettevalmistuseta – keisrilt endalt: sõnumid selles lehes "/—/ võivad viia maarahvast mitmesugustesse riigi sisemisele rahule kahjulikesse eksitustesse, ja ei saa mingil moel olla kasulik juhtida talurahva tähelepanu nende jaoks täiesti kõrvalistele asjadele".⁹ Seesugune suhtumine püsis tsariaametnike ja kohaliku saksa kõrgkihi seas tegelikult 20. sajandini.

Venemaa tsensuurisüsteemi tugisammas- teks kujunesid poliitilise reaktsiooni ajal, dekabristide ülestõusu ja Nikolai I trooniletuleku järel avaldatud määrused 1826. ja 1828. aastast. Kurikuulus 1826. aasta määrus (nimetatud raudseks – "tšugunnõi") on seejuures eesti kultuuriloolises kirjasõnas siin-seal mainimist leidnud, 1828. aasta dokumendile aga on vaevalt tähelepanu pööratud; meelde tuletanud on seda viimati Malle Salupere.¹⁰

⁴ L. Aarma, Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. Uurimusi tsensuurist. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised IV. Tallinn, 1995, lk 8–16.

⁵ T. Reimo. Tsensuurist Eestis XVIII sajandil. – Keel ja Kirjandus nr 9 1997, lk 613.

⁶ I. Jürjo, Prantsuse revolutsiooni mõjust ja retseptioonist Baltimaadel. – Akadeemia nr 4 1989, lk 832.

⁷ Vt lähemalt: T. Reimo, Op.cit., lk 609.

⁸ K. Siilivask (koostaja), Tartu ülikooli ajalugu II, 1798–1918. Tallinn 1982, lk 74–75.

⁹ T. Tannberg (koostaja), Tarto maa rahva Näddali-Leht. Uurimusi ja allikmaterjale. Tartu, 1998, lk 65.

1826. aasta määrus oli niivõrd üksikasjalik ja karm, et levis ütlus: selle alusel võib keisri endagi jakobiiniks kuulutada. Siin formuleeriti "ausalt" ka tsariautokraatia püüe avalikust ohjata ja seega leidis sõnastuse tsensuuri suunav-ettekirjutav funktsioon keelava kõrvale: tuleb hoolitseda noorsoo kasvatamise ja avaliku arvamuse kujundamise eest vastavalt valitsuse poliitikale ja vaadetele. Kõrgemaks tsensuuriorganiks sai nüüd haridus-, sise- ja välisministritest koosnev Kõrgem Tsensuuri-komitee.

Ent 1828. aastal äsjamainitud määrust justnagu pehmendati. Muu hulgas väideti nüüd, et tsensuur ei pea siiski suunama trükisõna ja avalikku arvamust, vaid tuleb "lihtsalt" keelata need kirjutised, mis on ohtlikud usule, troonile, headele kommetele ja solvavad inimeste isiklikku au. Ettekirjutustega käis kaasas ka institutsionaalne korraldustöö, paljudesse Venemaa linnadesse asutatud tsensuurikomiteed allutati nüüd haridusministeeriumile.¹¹

Näiliselt liberaalne määrus ei muutnud siiski eriti tsensuuripraktikat, ettekirjutusi oli võimalik tõlgendada mitmeti ja tsensuritele jäid avarad võimalused "kahjulike" väljaannete ja mõtteavalduste keelamiseks. Pealegi võidi eeskirju muuta; nii keelati tsensuritele 1828. aastal omalt poolt parandusi teha ja midagi juurde kirjutada, 1848. aastal aga lubati seda taas. Kahjuks ei ole Eestis veel piisavalt uuritud, kuidas Nikolai I aegne tsensuur Balti provintssides õieti toimis. Samas on selleaegne tsensuuripraktika eriliselt huvipakkuv eeskätt seetõttu, et 19. sajandi esimene pool oli Balti provintssides saksakeelse trükisõna esmane õitseaeg. Kasvas perioodiliste väljaannete hulk ja loetavus. Agraarreformide – agraarkriisi ajastul tungis nende veergudele ikka ja jälle talurahvaküsimus, millest tegelikult oli "kõige-kõrgema" käsu kohaselt 1819. aastast saadik keelatud kirjutada. Halastamatult suleti mitmed väljaanded: nii juhtus F. E. Rambachi toimetatud väljaandega "Neue Inländische Blätter" (keelati 1818), kus arutleti talurahva vabastamise üle ja hiljem suure valgustaja Garlieb Merckeli kuulsaga "Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Estland", mis samuti talurahva olukorra ka hariduse üle muret tundis (keelati 1838).¹²

Tsensuurist 19. sajandi teisel poolel ja selle uurimisest Eestis

Raamistik, mis iseloomustas tsensuuri poliitilise reaktsiooni aegadel 1880.–1890. aastail, loodi Venemaal siiski alles 19. sajandi teisel poolel ja põhimine roll oli siin 1865. aasta tsensuurimäärustel (ametlikult Ajutised määrused 6. aprillist). Nendega viidi tsensuuri kui institutsiooni väljakujundamine Venemaal teatud mõttes "lõpule", seda nii asutuste ja nende hierarhia kui ka eel- ja järeltsensuuri eraldamise mõttes, ehkki tsensuuriseadusandluse täiendamine ja uute eeskirjade avaldamine jätkus hoogsalt ka järgnevatel aastakümnetel. Nüüd loodi eraldi institutsioonidena sise-, välis- ja teatritsensuur ning allutati need Trükiasjade Peavalitsusele siseministeeriumi süsteemis. Omaette tegutsesid vaimulik tsensuur ja postitsensuur. Viimane töötles markidega saadetud postisaadetisi: panderollid ja postipakid välismaalt saabunud trükistega avas väliskirjanduse tensor ning eraldas keelatud, lubatud ja teatud kupüüridega lubatud raamatuid. Kuulutusi kontrollis politsei, teateid keisriperekonnast üeministeerium. Püsima jäid tsensuurikomiteed, aga nende kõrvale loodi Miitavisse, Kiievisse, Vilniusse, Odessasse, Kaasanisse, Tallinnasse ja Riiga ning hiljem ka Tartusse üksiktsensuri-institutsioon. Kus tsensuurikomiteid polnud, olid kõrgemaks vastutavaks instantsiks asekubernerid. Eeltsensuurile alluvaid perioodilisi väljaandeid võis siseministeeriumi otsusega kaheksaks kuuks sulgeda.

Tundub, et 1865. aasta määrus oli ühelt poolt katseks kindlustada ka tsensuuri vallas seaduslikkust, mille tugevdamine Venemaal

¹⁰ M. Salupere, Pudemeid tsensuurikorraldusest Vene Tsaaririigi päevil. – Tõed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Tartu 1998, lk 367–368.

¹¹ Vt asjalikku ülevaadet Vene tsensuuri arengust: Brockhaus–Efron, I. A. Enciklopedičeskij slovar', t. XXXV. 74. S. Peterburg, 1903, lk 950–962

¹² Seda on käsitletud: K. Vaitzenberg-Schwetje, Ajalehe "Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Estland" tegevusest. Tsensuuriprobleemid ja kaastöölised. Diplomitöö, juh. Prof Sulev Vahtre. TÜ Eesti ajaloo õppetool. Tartu 1992.

oli Aleksander II valitsusele iseloomulik; teisalt aga võimaldas määruse alusel senisest hoolikamalt välja kujundatud bürokraatlik aparaat trükisõna senisest täpsemat kontrolli. Eeskirjades püüti konkreetselt määratleda, mis oli keelatud, mis lubatud, ja sõnastati põhilised juhendid tsensoritele. Keelata tuli kirjutised, kus esines kõrvalekaldumisi õigeusu kiriku õpetusest (õieti kuulusid usuasjad küll vaimuliku tsensuuri kompetentsi, kuid lõpliku ilmumisoa andis siiski ilmlik tsensor); teadagi olid lubamatud väljendid, mis võinuksid õõnestada usaldust kõrgema isevalitsusliku võimu ja riiklike seaduste vastu, samuti kombekust ning inimeste isiklikku au ja kodust elu riivavad avaldused. Ei tohtinud lubada "mässulisi targutusi", sotsialismi või kommunismi õpetuste propageerimist või üldse "seisustevahelise vaenu õhutamist". Viimase reegli alusel võis keelata mida tahes ja selle rikkumist võis näiteks eesti ärkamisaja pressis pea igal sammul tuvastada. Baltisaksa aadlile andis just see eeskiri alust eesti ajalehti teravalt süüdistada.

Ometi ei suutnud üksikasjalikud eeskirjad ega ka määrustiku edasised täiendused tsensuuripraktikale anda mingeid absoluutselt täpseid juhiseid, vastupidi – mida enam seadusi ja määrusi juurde tuli, seda enam häiris ka nende rohkus ja mitmekihilisus.¹³

Järeltsensuur, mida 1865. aasta määrustega võimaldati, tundub Venemaa olude kohta uuendusliku ja tsensuuri senise praktikaga võrreldes "tsiviliseerituma" kontrollimisvormina, kuna trükise "süüteo" kindlakstegemine allutati kohtule. Kuid selle tähendust halvatas kitsas rakendusala: uus süsteem kehtis vaid pealinna ja Moskva väljaannete ning raamatute (originaalteoste) puhul, mis olid paksemad kui kümme trükipoognat. Pealegi sel-

gus üsna ruttu, et ka "vabade" ajalehtede saatust Venemaal polnud kiita: peagi anti ajalehtedele õigus siseministrile hoiatusi teha, ja niisuguste hoiatuste sadu algaski. Ministrite komitee loal võidi väljaanne sulgeda ka kohtuta.

Provintsidehed allusid endiselt eeltsensuurile (kui nende kohta polnud just spetsiaalset otsust) ja ses suhtes polnud erandiks ka autonoomsed Balti provintsid, mis niisiis võrdsustati selles mõttes nüüd täiesti "tavaliste" Vene kubermangudega. See oligi tsaarivalitsuse soov ja eesmärk juba 1830. aastaist alates. Kui 1860. aastate keskpaiku alustas pealinna ja Moskva natsionalistlik ajakirjandus ägedaid rünnakuid baltlaste privileegide ja oletatava separatismi vastu, olid baltisaksa ajakirjanike võimalused süüdistuste tõrjumisel hoopis piiratumad. Liberaalne baltisaksa ajakirjanik Leopold Pezold, Tallinna ja siis Riia juhtivate lehtede toimetaja, on oma ajakirjanikukogemuse põhjal iseloomustanud 1860. aastate lõpu tsensuuri kui "rüüstavat kõrbetuult", mis pühkis minema kõik vabamad mõtted ja balti eripära puudutavad väljendid.¹⁴ Ent kui baltisaksa liberaalsed literaadid ehk taunisidki tsensuuri üldse, siis aadellikud funktsionäärid ja kirikuvõimud pakkusid vabatahtlikult oma abi eesti ja läti rahvusliku ajakirjanduse vaoshoidmisel ja nõudsid tsensuurilt rangeid meetmeid nende ajalehtede väidetavalt mässulise suuna tõkestamiseks.

Eesti ajakirjandusele oli tülikas seegi, et 1869. aastal viidi Liivimaal ilmuva eestikeelse trükisõna tsenseerimine Riiga.

1865. aasta määrusele järgnev periood, eesti ajaloolastele lemmikteemaks olnud ärkamis-aeg, on ehk ka tsensuuri tegevuse mõttes kõige paremini läbi uuritud ajajärk. See kehtib aja kohta umbes 1882. aastani. Teerajajaks eesti trükisõna tõusuaja uurimisel oli juba sõjaeelisel ajal Hans Kruus, kelle käsitus Liivimaa rüütelkonna kaebekirjadest eesti ajalehtede vastu heidab valgust Trükiasjade Peavalitsuse ja tsaristliku tsensuuri toimimisele 1870. aastate lõpul ja 1880. a algul.¹⁵ Nõukogude ajal on eesti ärkamisaja kirjanduse tsenseerimist uurinud Karl Taev.¹⁶ Mitmeid toda aega puudutavaid tsensuurimaterjale tõi Venemaa arhiividest nii juba sõdadevahelisel ajal kui ka

¹³ Vt selle kohta ka: M. Salupere, Pudemaid tsensuurikorraldusest... lk 367

¹⁴ L. Pezold, Die Öffentlichkeit in den Baltischen Provinzen. Leipzig 1870, lk 31–32.

¹⁵ H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu aastail 1879–1883. Rmt: Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. 60–80ndad aastad. Lühiaurimusi. Tallinn 1957, lk 172–199.

¹⁶ Vt nende tööde kohta ka: S. Issakov, Arhiivide peidikuist. Tallinn 1983, lk 17–20.

hiljem päevalgele Jaan Depman¹⁷. Kõige teenekam on sel alal olnud aga Sergei Issakov, kes kasutas Peterburi ajalooarhiivis leiduvaid Trükiasjade Peavalitsuse materjale ja avaldas nende põhjal ka mitu lühiajalist, enamasti koondatud kogumikku "Arhiivide peidikuist" (1983). Koos nende ridade kirjutajaga täiendas S. Issakov Peterburis leiduva ainese põhjal ka Kruusi andmeid eesti ärkamisaja trükisõna tagakiusamise kohta, eeskätt just seoses C. R. Jakobsoni Sakalaga.¹⁸ Selle ajalehe Riia üksiktsensor Grödingeri abilise Mihkel Suigussaare mahatõmbamistega käsikirju on ka haruldasel kombel säilinud. Sakala suunda toetav õigeusu preester mahendas eelkõige Jakobsoni kriitilisi ütlemissi luteri kiriku, pastorite ja rahvakooli kohta.¹⁹ Siiski kritiseeris Sakala seninähtamatu teravusega aadli seisuslikke asutusi ja nõudis reforme.

Sakala keerukas elusaatus on tuntud: 1879. aastal sulges siseminister vastavalt määrustiku lehe kaheksaks kuuks, ilmumisluba anti siiski taas 1880. aastast. Balti aadli kaebekirjad ja demaršid Peterburis, millega hakati nõudma ikka tungivamalt ka eesti- ja läti keelsete väljaannete tsensuuri ümberkorraldamist, ei saavutanud vene ametnike hoiakute tõttu esialgu erilist tähelepanu. Ometi ei peetud aadli kaebusi ässitamisele kalduva eesti ja läti rahvusliku ajakirjanduse suhtes ka päris alusetuiks. 20. märtsil 1882 pandi Liivimaa maksma tsensuuri uus kord: tsensurid allutati asekuberneri erilisele järelevalvele ja eestikeelse kirjanduse jaoks otsiti uus tsensor. Pikkade arutluste järel, milles osales agaralt Liivi ja Eestimaa aadel, otsustati lõpuks kõigi eestikeelsete trükiste tsenseerimine Tartusse sealse üksiktsensori kompetentsi koondada. 1884. aastal määratigi üksiktsensoriks Eugen Jannsen.²⁰ Oluline oli tema hea eesti keele oskus, et tsensuurieskriptide täitmise järele oleks võimalik tulemuslikumalt valvata.

Tsaariametnike ja balti aadli ühine huvi oli ohjeldada eesti rahvuslikku ajakirjandust, kuid samas ilmnes ka eesmärkide lahknevus: keskvalitsus ei soovinud niivõrd "kaitsta" kohaliku valitsevat kihti, kui võrd aina enam riigivõimu kohalolu Balti kubermangudes tugevdada. Sellele kaasaaitamine sai nüüd tsensorite esmaseks ülesandeks.

Uurimustest, mis venestamisaja tsensuuri tegevust aitavad valgustada, nimetagem kõigepealt Tuglase 1926. aastal ilmunud käsitlust "Ado Grenzsteini lahkumine". See haaravalt kirjutatud raamat on siiani mõjutanud kujutelmil venestamisajast, tsensor Jaan Jõgeverist ja selleaegse ajakirjanduse telgitagustest, põhinedes aga vägagi ühekielsetele, kuigi huvitavale ja eredale allikmaterjalile – tsensori päevikule. Eesti ajakirjanduse okasaegadest kirjutas 1920. aastatel ka Hindrik Prants (albumis "Õitsituled"). Uudse arhiiviainese põhjal andis Otu Ibius 1967. aastal esmakordselt üksikasjaliku ja tõepärase pildi venestamisaja eesti ajakirjanduse suurimast tragöödiast – Jaak Järve populaarse Virulase sulgemisest 1888. aastal. Trükiasjade Peavalitsuse pisut loiule ja bürokraatlikule poliitikale eesti ajakirjanduse ja selle tsenseerimise suhtes on Peterburis leiduvate arhiivimaterjalide alusel pilgu heitnud Sergei Issakov ajakirjanduskogumikus "Läbi kahe sajandi" (1971). Lühidalt on Balti tsensuuriolusid venestusajal puudutanud ka Soome uurija Pirkko Leono-Kaukiainen oma uurimuses tsensuurist Soomes aastatel 1891–1905 (1984). Uuematest töödest nimetagem Jaanus Arukaevu käsitlust Ado Grenzsteinist Akadeemias (1997), mis asetab tsensor Jaan Jõgeveri tegevuse Tuglasest erinevasse valgusse.

Ajakirjandusest ja tsensuurist 1880. aastail

1865. aasta määrused, mida täiendati uute eeskriptide, korralduste ja ringkirjadega ning millest ilmus mitu uut väljaannet (1876, 1886, 1890), olid, nagu juba vihjatud, piisavaks räämistikuks, mida kasutades ka tugevnev poliitiline reaktsioon võis oma eesmärgi järgida.

¹⁷ Ibid, lk 14–16.

¹⁸ S. Issakov, E. Jansen, Võitlus C. R. Jakobsoni "Sakala" ümber. Uute andmete valguses. – Keel ja Kirjandus nr 1 1967, lk 6–20

¹⁹ E. Jansen, C. R. Jakobsoni "Sakala". Tallinn 1971, lk 89–91. Tsensuuripraktikale heidavad valgust ka Suigussaare seletused Trükiasjade Peavalitsusele Sakala ja iseenda kaitseks.

²⁰ Vt lähemalt: H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus..., lk 192–199.

Sobiski, et tsensuuriseadusandlus oli mitmekihiline ja segane. Samas, nagu juba esimeste määrustega 19. sajandi esimesest poolest, püüti ikkagi säilitada mingisugune seaduslikkus. Venemaa ajaloolastest on Boris Mironov hiljaegu juhtinud tähelepanu, et 19. sajandi moderniseeruv Venemaa oli siiski Euroopa kaas-aegse riigi mudelile lähenev maa. Ta nimetab Vene valitsusviisi seadustega piiratud monarhiaks, mis säilis ka Aleksander III ajal, vaatamata kontreformidele ning keisri ja tema lähikonna püüetele Venemaa arengut "tagasi keerata".²¹ 1890. aastal, niisiis reaktsiooni ja kontreformide teostamise ajal avaldatud (ja 1895. aastal täiendatud) tsensuurimäärustikust leiab "ilusaid" seaduslikkusele orienteeritud ettekirjutusi: tsensor peab lähtuma määrustiku sõnadest ja mõttest, mitte aga oma isiklikest vaadetest, sümpaatiatest ega eelarvamustest; vaja on arvestada trükise üldist vaimu ja suunitlust, mitte aga üksikuid sõnu ja väljendusi; tsensoril pole õigust ise midagi muuta, ta peab vaid punase tindiga sobimatud kohad välja märkima, mida siis autor või väljaandja ise parandab; tsensoril ei ole õigust nõuda korrektuuripoognaid teistkordseks läbivaatamiseks.²² Ammugi, öieti juba 1828. aastast, kehtis põhimõte, et kahemõttelisuste või alltekstide oletamisel tuleb lähtuda trükiteksti otsesest mõttest. Et vältida võimalike "kahjulike" ideede sisselipsamist trükitekstidesse, teisalt aga ka tsensorite omavoli, on tsensuurimäärustik detailsete protseduuriliste eeskirjadega igasugusteks võimalikeks elujuhtumisteks üle koormatud. Tsensuur kui institutsioon muutus üha enam raskestitöötavaks bürokraatlikuks masinavärgiks.

Eriti keeruline ja kõikidele asjaosalistele tülikas oli eeltsensuurile alluvate ajalehtede kontrollimine. Kuitahes lühikesed artiklid tuli veergudena või käsikirjas esitada tsensorile eri lehtedel, esilehele pidi tsensor andma allkirja,

²¹ B. Mironov. Social'naja istoria Rossij perioda imperij (XVIII – načalo XX v.). Tom 2, lk 154.

²² Z. Ustav o censure i pečati (tom XIV Svoda Zakonov) po izdaniju 1890 goda, so vključenim statej po prodolženiju 1895 g. – Zakony o pečati. Moskva 1896. lk 13–14.

²³ Ustav o censure i pečati..., lk 31–32.

²⁴ EAA, f 321, n 1, s 146, l 31.

paranduste puhul informeerima autorit või väljaandjat. Need siis pidid tsensorile esitama kogu trükitud ajalehe ühe eksemplari koos tsensuurilehtedega, et oleks võimalik paranduste arvestamist kontrollida. Alles siis andis tsensor välja lõpliku loatähe või "pileti", mille alusel võis väljaande kogu tiraaži trükkima hakata. Kuulutustele oli vaja politsei luba, usuasjadele sinodi või konsistooriumi heakskiitu jne.²³ Kõrgemate organite ajakirjandusele määratud instruksioonidesse ilmus järjest uusi riigi- ja ühiskonnaelu teemasid, mida ei tohtinud avalikkuse ees käsitleda: olgu siis vene talurahva vabastamise 25. aastapäev, sõjaväeasjad, talurahva- või üliõpilasrahutused, Tolstoi õpetus, nälg ja koolera Venemaal 1890. aastate algul jne, jne. Välispoliitilised sõnumid tuli võtta valitsuse ametlikest väljaannetest Russki Invalid või Pravitelstvennoi Vestnik.

Määrustikes kajastuv püüd suruda tsensoritöö mingitesse seaduslikesse piiridesse ja luba tsensori ebaõigluse puhul kaebusega Trükiasjade Peavalitsuse poole pöörduda, teisalt aga ka tsensorite eeskirjade ja ülesannete küllalt suur ebamäärasus pakkus autoritele, toimetajatele ja väljaandjatele siiski teatud võimalusi ka tsensorite kustutuste vaidlustamiseks. Polnudki nii kerge kindlalt väita, et see või see väljendus või ka kirjutis on oma "vaimult" tsensuurieeskirjadega vastuolus, pahahtlikkuse puhul võis aga kõikjalt kahtlasi vihjeid välja lugeda.

Seaduslikkuse karkassi säilitamise kõrval hakati Aleksander III ajal tekstide vastavust eeskirjadele aina rangemalt jälgima ja tõlgendada. Hirm trükisõna ees kasvas ja tsensoritele anti suuremaid vabadusi: näiteks rõhutas Liivimaa asekuuberner kirjas Tartu üksiktsensorile 1885. aastal: "Riigisekretär Durnovo eeskirjad annavad Teile võimaluse isiklikul äranägemisel toimida."²⁴ Aleksander III valitsusele tegi erilist muret ajakirjandus. Keisri lähemaid nõuandjaid ja mõjutajaid Konstantin Pobedonoststev lausa vihkas euroopaliku avalikkust, seejuures ka ajakirjandust, ja seda arusaadaval põhjusel – eeltsensuurita ilmuv press oli ainus institutsioon, mille kaudu vabameelne arvamus sai end Venemaal kuigivõrdki avaldada. Nüüd seati eesmärgiks süstemaatiline võitlus teisitõtlelemise vastu:

ajakirjanikest pälvis valitseva ladviku soosingu vaid Mihhail Katkov, šovinist ja kontrereformide ideoloog, kelle ajalehte Moskovskije Vedomosti hakati käsutama riigioorganina. Kui veel maha arvata vürst Meštšerski demagoogiat harrastav ajaleht Graždanin, siis surve teistele seni eeltsensuurist vabadele lehtedele kasvas tunduvalt. Juba 1882. aasta augustis kinnitas keiser määruse: ajalehed, kes olid saanud kolm hoiatust, pidid hiljemalt õhtul kella 23.00-ks esitama tsensuurile järgmisel päeval ilmuva numbri veerud, vastasel korral leht keelati. See oli nagu eeltsensuuri taastamine. Määrusega loodi ka mõningatest ministritest koosnev komitee, kellel oli õigus perioodilisi väljaandeid pikemata sulgeda. Trükiasjade Peavalitsuse ülemaks määrati Katkovi sõber E. M. Feoktistov. Kasvas hoiatuste laviin, paljud ajalehed keelati või lõpetasid ise ilmumise, nende seas näiteks ka eesti rahvusliku liikumise tegelastele üheks tribüüniks olnud liberaalne Golos.²⁵ Uute väljaannete rajamiseks oli raske luba saada.

Ometi polnud niisuguse repressioonipoliitika elluviimine pressi suhtes valitsusele lihtne. Isegi mahajäänud isevalitsuslikul Venemaal oli ajakirjandus Krimmi sõja järel alanud hoogsalt paisumise tulemusel muutunud oluliseks jõuks, mis osundas kodanikuavalikkuse kujunemisele vene ühiskonnas. Avaliku arvamuse jõudu ei saanud valitsus siiski täielikult arvestamata jätta ja kuivõrd ning kuidas teda ohjata, selles polnud valitsusametnikud ühel nõul. Igatahes oli vene haritud avalikkuse tasalülitamine ülimalt raske ülesanne.

Balti provintside suhtes oli Aleksander III valitsuse poliitiliseks jooneks halduskorra ja kohtu unifikatsioon, võimaliku saksa separatismi pareerimine, põlisrahvaste eraldamine sakslastest ja nende assimileerimine. Siin arvati piisavat haridussüsteemi venestamisest talurahvakoolist Tartu ülikoolini. Saksa-, eesti- ja läti keelseid ajalehti ning seltse, mis tegutsesid Venemaal kehtivate seaduste raamides, ei peetud vajalikuks keelata ja see oleks olnud mitmes mõttes keeruline, sest neil oli Peterburi võimude silmis ka "positiivne" funktsioon üldsuse häälestamisel valitsuse poliitika kasuks, muidugi "korraliku" tsenseerimise puhul. Samas oli võrdlemisi lootusetu

ja välispoliitiliselt kaheldav samm hakata saksa keelt Balti provintside avalikust elust päriselt välja juurima. Eestlaste ja lätlaste puhul aga tuli leppida asjaoluga, et rahvas ei oska veel küllaldaselt vene keelt ja selle omandamine nõuab aega.

Jälgides venestamisaja eesti avalikku elu, ajakirjandust ja tsensuurimaterjale, torkab silma terav kontrast eestlaskonna rahvusluse tõusuaastate järel kõrgenenud eneseteadvuse ja baltisaksa kõrgkihtide ning tsaariametnike suhtumise vahel, kes eestlasi ja lätlasi ikka veel arenemata talupojarahvaks pidasid.²⁶ Venestamise tulekul oli ka eesti ühiskonnas kujunemisel uueaegne avalikkussfäär ja kodanikualgatus laienes peatumatult. Moodsatesse omaalgatuslikesse ühendustesse organiseerunud eestlased hakkasid 1880. aastate algul esitama tsaarivalitsusele oma nägemusi ja reforminõudeid, mis soodustaksid nende emantsipatsiooni (1881. aasta märgukiri keisrile, memorandumid ja avaldused 1882./83. aastal Liivi- ja Kuramaal revisjoni teostanud senaator N. Manasseinile). Eesti mitteametliku avaliku sfääri üheks kandvaks jõuks oli saanud ajakirjandus, mis propageeris reforme ja ohutas rahvusteadvust. Mida enam hakkasid eestlased käsutama endid kui haritud euroopalikku rahvast, arenes nende kodaniku- ja rahvustunne, seda enam levis ka arvamus ajakirjanduse kui "avaliku hääle" suunavast jõust. Eesti ajalehetoiimetajad olid veendunud oma missioonis: Jakobson seadis Sakalale selge ülesande peegeldada ja kujundada eesti avalikku arvamust; venestamisaegsed toimetajad Jaak Järv, Karl August Hermann, Ado Grenzstein jt olid kõik küllalt hästi kursis ajakirjanduse kui "neljanda võimu" kasvava tähtsusega Euroopas ja Ameerikas ega jätnud seda oma lugejatele ka selgitamata. Virulane kirjutas – muide, sama 1888. aasta algul, kui ta hävitati – et Euroopa maadel on ajakirjandus võim, mis

²⁵ Vt lähemalt Aleksander III aegse ajakirjanduspoliitika kohta: P. A. Zaiončovski, *Rossijskoe samoderžavie v konce XIX stoletija*. Moskva, 1970, lk 262–199.

²⁶ Sellest kontrastist lähemalt: E. Jansen, Aleksander III venestusreformid ja Eesti avalikkus 1880.–90. aastatel. *Acta Historica Tallinnensia* 3. Tallinn, 1999, lk 44–46.

on suuteline ministeeriume kõigutama ja parlamente laiali saatma, ning arutles eesti ajakirjanduse funktsioonide, muuseas ka "rahva õige asja ja õiguste eest seismise" ülesande üle.²⁷ Hermann selgitas lugejatele avaliku arvamusel mõistet, väites, et selle "asemikud, kandjad, õiendajad ja sõelujad, avaldajad ja vahemehed on ajalehed ehk ajakirjad".²⁸ Iseloomulik oli Oleviku ühe kaastöölise arvamine ajakirjanduse rolli kohta: "Ajalehed on rahva hää ja ajalehed on üks suur ja väga tähtjas võim."²⁹ Rahvuslike ajalehtede toimetajad olid rahul oma lugejate ja kirjasaatjatega, seega siis omakeelse ajakirjanduse retseptisiooniga rahvas seas: eesti rahvas on "lugeja rahvas", ajalehed tema peamised "lugemiseraamatud", kirjutab Ado Grenzstein.³⁰ Tema sõnade õigsust tõendab eesti ajakirjanduse jätkuv kasv: 1887. aasta lõpus loetleti 25 koos lisadega eestikeelset ajalehte ja ajakirja 31, tiraažid (mida pole kerge kindlaks teha) kasvasid 3000–4000-ni, Virulasel, mõningail andmeil ka Postimehel, oli see 1888. aasta paiku isegi 5000–6000 ja Jakob Kõrvi Valgu võis 1890. aastatel jõuda isegi 8000 trükiarvuni. Igatahes oli Eestis reageerimine ajakirjandusele juba Johann Voldemar Jannseni aegadest peale aktiivne. 1880. aastateks oli ajalehtedele kirjutamine kindel traditsioon.

Eesti ajakirjanduse kasvava mõju ja tema kõrge enesehinnanguga oli karjuvas vastuolus võimukandjate suhtumine eesti pressile kui liht-rahva lugemisvarasse, mida tuleb pidevalt hooldada ja kantseldada. 1884. aastal, kui eesti ajakirjanduse kontrollimine oli usaldatud Eugen Jannseni kui Tartu üksiktsensori hoolde, saatis tema otsene ülemus Liivimaa asekuuberner Tobiasen Jevgeni Ivanovitšile põhjaliku instruksiooni, mis eriti eredalt kajastab tsaari-kõrgametnike suhtumist ja arusaamu eesti ajakirjanduse ülesannetest. Asekuuberner juhtis erilist tähelepanu sellele, et kõik eesti

ajalehed peavad täpselt järgima Trükiasjade Peavalitsuse kinnitatud programmi. Nad on r a h v a v ä l j a a n d e d, mis on määratud lihtsale talurahvale, kes ei suuda ajalehtedesse kriitiliselt suhtuda ja kaldub uskuma iga trükitud sõna, liiati kui ajalehel on tsensuri allkiri. Rahvaväljaannete ülesanne pole järgida mingeid poliitilisi suundi ega "kaitsta rahva huve", vaid levitada rahvas seas kasulikke ja nende arengutasemele vastavaid teadmisi. Kõik "rahva vajadused" olevat valitsusele hästi teada ja ta hoolitseb nende rahuldamise eest ise, ta ei vaja ajalehtede juhiseid. Muu hulgas meenutas asekuuberner, et trükisõnas on lubamatud igasugused vihjed eestlaste muistsele iseseisvusaajale kui vabaduseajale; need võivad tekitada rahulolematust "krai" valitsevate kihtidega. Lubada ei tohi ka arutlusi agraarolude üle.³² Samal aastal rõhutas asekuuberner, seoses Grenzsteini Oleviku arutlustega Lääne-maa eestlaste õigeusku siirdumise üle: on üldse lubamatu, et rahvalik ajaleht (narodnaja gaseta) arutab asju, millel on "riiklik tähendus".³³ Järneval, 1885. aastal manitseti Jevgeni Ivanovitši taas: ei tule unustada, et eesti ajakirjandusel on "rahvalik iseloom"; tsensuur peab olema ülimalt valvas ja keelama mitte üksnes kahjulikud, vaid ka kahtlased kirjuti- sed ja väljendused – niisiis ikkagi pigem rohkem kui vähem. Kõrgemaid instantse häirisid sellal arutlused Eesti Aleksandrikooli ümber seoses alustatava koolireformiga (küllap leidis informeerijaid) ja üldse käskis asekuuberner tsensuril keelata igasugused "ülearused arutlemised" (izlišnije rassuždenija).³⁴ 1889. aastal heitis Liivimaa kuuberner, 1885. aastal venestusülesannetega sellele kohale määratud kindral Mihhail Zinovjev, tsensuril ette, et eesti ajakirjanduses on hakanud ilmuma artiklid, mis puudutavad agraar- ja omavalitsuskorra parandamist. Põhjendusel, et eestlased on vaid talupojad, manitses kuuberner Jannsenit üldse mitte lubama niisuguseid arutlusi, ka mitte juhul, kui kasutatavad andmed on võetud ametlikest väljaannetest.³⁵ Tsensoorit hoiatas ka Trükiasjade Peavalitsus: kuigi praegu arutletakse siseministeeriumis (balti) mõisnike asutuste ja maamaksude reformi, on nende küsimuste käsitlemine eesti ajakirjanduses tsensuurimäärustikuga vastuolus.³⁶

²⁷ Virulane nr 6, 1. jaan 1888.

²⁸ Eesti Postimees nr 41, 12. okt 1883.

²⁹ Olevik nr 2, 12. jaan 1883.

³⁰ Olevik nr 50, 12. dets 1888.

³¹ Olevik nr 51, 14. dets 1887.

³² EAA f 321, n 1, s 184, l 11-13.

³⁴ EAA f 321, n 1, s 146, l 31.

³⁵ EAA f 321, n 2, s 52, l 7.

Eugen Jannsen tsensorina

Niisuguses situatsioonis alustas siis Eugen Jannsen tööd valitsevate kihtide meelest veidi ülekäte läinud eesti ajakirjanduse vaoshoidmisel. Aegade muutumise mõttes oli aga mõneti sümboolne, et eestlasest tsensor pidi kontrollima ka baltisaksa ajakirjandust.

Võib ehk tekitada võõrastustki, et Johann Voldemar Jannseni poeg, luterlane ja levinud traditsiooniliste arusaamade järgi pigem saksameelne kui venemeelne, võttis vastu tsensori ametikoha. Tegelikult pole eesti avalikkuse jagamine venemeelseks-saksameelseks küigi täpne ja Eugen Jannseni asumine tähtsale ametipostile tsaristlikus aparaadis oli üsna loogiline. Jannseni järeltulijad ja hõimlased, Koidula, tema mees Eduard Michelson, õemees Heinrich Rosenthal ja ka vennad Harry ja Eugen, olid opositsioonilised baltisakslusega, ka Carl Robert Jakobsoni suunaga eesti avalikkuses, lugedes pärast Jakobsoni surma "ilma tegevaid" tegelasi Mihkel Vesket, Jakob Kõrvi, Jaak Järve jt, tegelikult väga erineva laadi ja vaadetega mehi, ohtlikeks "purustajateks". Samas orienteerusid nad tsaarivalitsusele nagu muudki eesti tegelased, oodates sealt eestlastele soodsaid reforme (Eugen Jannsen olevat isegi kaasa aidanud Manasseini revisjoni teokssaamisele Liivimaal) ja olid kohusetundlikud riigiteenistujad.

Kui 1853. aastal sündinud Eugen Jannsen 1882. aastal lõpetas Tartu ülikooli arstiteaduskonna, orienteerus temagi riigiteenistusele nagu ta õemeestest mereväearstid, lootes kõrgel positsioonil olevate eestlaste Philipp Karelli ja Gustav Hirschi protektsioonile.³⁷ Sõjaväearsti kohta oodates asus Eugen Jannsen esialgu Peterburis tööle Trükiasjade Peavalitsuses ilmselt eesti ajakirjanduse referendina, ametliku nimetusega tsensorina. Ta jätkas seda tööd ka siis, kui ta sai Kroonlinna mereväehaiglas arst-ordinaatori koha, olles samaaegselt ka A. Bormi väljaantava Pärnu Postimehe toimetaja. Ajalehemehena esines Eugen Jannsen küllaltki vabameelses-rahvuslikus vaimus. Ta tõrjus ka baltisakslaste süüdistusi eesti rahvusliku liikumise kui mässuliikumise vastu ja avaldas lootust, et venelased toetavad eestlaste rahvuslikke taotlusi.³⁸ Eugen

Jannseni tööleasumist Trükiasjade Peavalitsuses "eesti kirjanduse ja pressi arbiitri" ametisse seletas õemees Heinrich Rosenthal tema sooviga juhtida kõrgemate instantside tähelepanu eri suundi esindavate eesti ajalehtede üle igasuguse piiri läinud tülitsemisele, mis avaldavat eesti publikule demoraliseerivat mõju.³⁹ Trükivalitsuse ametnikuna paistis Eugen Jannsen tõepoolest silma üsna agara eesti ajakirjanduse kantseldajana. Selle tunnistuseks on näiteks tema ettekanne eesti ajakirjanduse kohta 1883. aastast, kus on muide erilist tähelepanu pööranud "kahjulikule" Virulasele.⁴⁰

Vanale haigele Jannsenile, kellele tema toimetajapõlves oli tsensuur küllalt palju peavalu valmistanud, olevat poja määramine tsensori ametikohale "erakorralist rõõmu valmistanud", sest – nagu K. E. Sööt Eugen Jannseni nekroloogis märgib – eesti rahvuslike tegelaste teravates kokkupõrgetes 1880. aastate algul "seisis Jannsenite perekond keset vaenuliste tuulte pöörist".⁴¹ Ka paranes kasina palgaga ordinaatori ainealine olukord, sest tsensori tasu oli sellal 1200 rubla aastas ja mõndagi teenis Eugen Jannsen ka erapraksisega. Ta oli ilmselt hea silmaarst, kes mõnelegi andis õnnestunud kaeoperatsiooni abil tagasi silmavalguse. Eduard Michelson iseloomustas naisevenda kui tarka, auahnet ja külmalt kaalutlevat meest, kes väsimatu visadusega oma eesmäärke järgis.⁴²

Tollal auväärseks peetud ja ka võrdlemisi tulus üksiktsensori ametikoht tähendas Eugen Jannsenile, kui ta ka arstina tahtis töötada, ülimalt pingelist elu mitme tule vahel. Kahtlemata kaasa tundes eestlaste rahvuslikele

³⁶ EAA f 321, n 1, s 148, l 6.

³⁷ K. E. Sööt, Dr med Eugen Jannsen. In memoriam. – Eesti Kirjandus, 1930, lk 473–475.

³⁸ A. Jürgenstein, Postimehe ajalugu. Postimees, 1857–1907. 50-aastase kestuse mälestuseks. Tartu, 1909, lk 40–43.

³⁹ H. Rosenthal, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869–1900). Reval, 1912, lk 223.

⁴⁰ S. Issakov, Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitika Eesti ajakirjanduse suhtes 19. sajandi teisel poolel. J. Peegel (koost). Läbi kahe sajandi. Tallinn, 1971, lk 124.

taotlustele, mille keskel ta ju Jannsenite Tartu salongis oli kasvanud, oli ta teisalt kohuse-truu riigiametnik, kes algul küll ilmselt uskus, et valitsuse suund on eestlaste emantsipatsioonile soodus. Kas ta sellest illusioonist vabaneski, ei tea, aga pea pidi ta ju kogema, et igasuguste vabamate mõtteavaldustega on häda ja juba oma koha säilitamise huvides tuli hoolikalt arvestada tsensuuri eeskirju, kui umbmäärased ja vastuolulised need ka polnud. Mõningate mälestuste kohaselt kasutas Eugen Jannsen punast pliiaitsit küllaltki agaralt: "Üldse oli tsensoril moeks mitte ainult kustutada, vaid /—/ tema tegi alati kustutatud lausete asemele parandusi ja lisas omast peast uusi juurde." (A. Rennit Linda tsenseerimisest)⁴³ Samas oli rangus ikkagi suhteline, kustutusi ja keelamisi oli siiski võimalik mõneti tutvuse kaudu pidurdada. Näiteks kirjutab Karl August Hermann 1889. aasta veebruaris Villem Reimanile: "Sinu pikem kiri ei saa midu tseensuurist läbi minema, kui Sa ehk jälle ise kirjutad Dr. Jannsenile; siis panen kohe sisse."⁴⁴ Tähelepanu pälvis siin sõna "jälle".

Samas tegid ajalehetoimetajad ja trükikalid tsensorile küllalt muret. Näiteks ei arvestatud trükikojas sugugi alati tsensoori parandusi, vaid ajaleht trükiti algsel kujul. Kas tsensor jõudiski kõike lugeda ja veel pärast üle kontrollida? Eugen Jannsen olevat hiljem Grenzsteinile rääkinud, et tal oli siiski põhimõtteks lugeda hoolega ajakirjandust, kuid raamatuid lugenud ta pealiskaudselt ja vaimuliku tsensoori kompetentsi kuuluvaid käsikirju üldse mitte, ehki pidi ka neile oma ilmumisloa andma.⁴⁵ See talle hiljem saatuslikuks saigi. Igatahes oli igasugune "hooletus", liberaalsus või erapoolikus tsensorile ohtlik, sest kuigi Trükiasjade Peavalitsus oli kaugel Peterburis ja kuberner Riias,

tuli kogu aeg arvestada protestijaid ja vabatahtlikke pealekaebajaid, kes valvsalt, enamasti võistleva väljaande huvides, nii lubamisi kui ka keelamisi jälgisid ja ülemuste tähelepanu juhtisid.

Eugen Jannsenile tekkis varakult mõjus vaenlane – Eestimaa kuberner vürst Sergei Šahhovskoi. Juba mõni kuu pärast ametisseastumist, 1885. aasta sügisel, oskas agar Šahhovskoi jaotada eesti ajakirjanduse kateegooriatesse ja väitis, et Tartu üksiktsensor kaitseb "saksameelset luterlikku suunda eesti ajakirjanduses"⁴⁶. Šahhovskoi informeerijaiks said Valguse toimetaja Jakob Kõrv, kes kõikides teistes eesti ajalehtedes, eelkõige aga Tallinnas ilmuvas Virulases nägi oma võistlejaid, ning tema majasõber, teoloogiamagister Jüri Truusmann, kes Šahhovskoiga samal 1885. aastal asus Tallinnasse väliskirjanduse tsensooriks.

Nende meeste mõjul jõudiski Eestimaa kuberner mõne aasta jooksul järeldusele, et ainus eestikeelne ajaleht, mis valitsuse toetust väärrib, on Kõrvi Valgus.⁴⁷ Kuid nagu paljudes muudeski Balti provintside "unifitseerimist" puudutavates küsimustes ei võetud siseministeriumis, seejuures ka temale alluvas Trükiasjade Peavalitsuses, Eestimaa noort ja ägedat slavofiilist kubeneri alati kuulda.

Trükiasjade Peavalitsus orienteerus siiski seadustele ja tsensuurimäärustikule, samuti oma ametkonna tsensoritele, keda küll hoolsalt kontrolliti ja ka kahtlustati, kuid kelle sõna ikkagi maksis. Eugen Jannsenil kui nende endisel ametnikul oli ilmselt ikkagi hea renomee. Ühtlasi oli selles asutuses tegu paberipuutusega ja nagu Sergei Issakov on täheldanud, saabus igasuguste kaebekirjade, avalduste, ettekannetena nii palju vasturääkivat infot, et ühtset pilti eesti ajakirjandusest ega ka tsensoori tegevusest polnud kõrgametnikel kerge kujundada.⁴⁸ Juba 1884. aastal palus näiteks Jakob Kõrv Trükiasjade Peavalitsust võtta tsensor E. Jannsen vastutusele, kuna ta tsenseerivat tema ajalehte Valgus arusaamatult ja rangelt, mistõttu ajaleht hilineb ja tema olemasolu on ohustatud.⁴⁹ Muu hulgas oli Kõrv nuri-senud, et tsensor ei lase teda kirjutada tunnustavalt valitsuse poliitikast Eesti Aleksandrikooli asjus (tollal oli päevakorral abikomitee-

⁴¹ K. E. Sööt, Dr.med. Eugen Jannsen..., lk 475–476

⁴² Ed. Michelson E. Jannsenile. 1888. KM EkIA. Koopiad M 11:5. 5/17.

⁴³ J. Tamm, Dr. Eugen Jannseni vabastamine tsensooriametist. – Eesti Kirjandus nr 2 1933, lk 79.

⁴⁴ S. Issakov, Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast Eesti ajakirjanduse suhtes ..., lk 126.

⁴⁵ Ibid lk 130.

⁴⁶ Ibid, lk 130

⁴⁹ EAA f 321, n 1, s 184, l 39.

de keelamine). Tsensor pidi nüüd muidugi esitama Trükiasjade Peavalitsusele pika selektuse, milles ta, muide, juhtis tähelepanu Kõrvi puudulikule haridusele, vihjates ilmselt sellele, et Valguse toimetaja ei saa maailma asjadest küllaldaselt aru.⁵⁰ Kõrvil oli tõepoolest vaid kihelkonnakooli haridus, pealegi oli ta ka kirjamehena andetu. Kuid mees oli lõpmata agar ja tegev, üliriigitruu ajalehe väljaandmise ja eduka kinnisvaradega hangeldamise juures alati valmis avalikuks laimuks ning telgitagusteks intriigideks teiste eesti ajalehete vastu. Sedagi tegi ta enamasti targema ja enam haritud Truusmanni toel. Eugen Jannsen oli Kõrvile pinnuks silmas, aga kohalt lahti kangutada ta Tartu tsensorit esialgu siiski ei suutnud. Küll saavutas Kõrv 1889. aastal Valguse tsenseerimise üleviimise Tallinnasse, sõber Jüri Truusmanni kompetentsi.

Mõnigi kord oli Eugen Jannsenil pahandusi trükkil lubatud artiklite pärast. Näiteks palub ta 1888. aastal Liivimaa asekuubernerilt vabandust Olevikus ilmunud naljaloo "Puista Petra naase võtmise lugu", milles olevat riivatud vene õigeusku. Tsensor vabandas end Pihkva eestlaste murde halva tundmisega!⁵¹

Eesti ajakirjanduse kõige halvem aeg

1880. aastate lõpul jõudis valitsuse unifitseeriv tegevus Balti provintssides haripunkti: 1887. aastal sai vene keel kõikides koolides õppekeeleks, aastail 1888–1889 asendati siinne seisuslik politsei- ja kohtusüsteem Venemaal kehtiva bürokraatliku korraldusega. Eestlase jaoks asendas senise baltisaksa võimumehe nüüd enamasti vene ametnik, kellelt oodati ja mõnigi kord ehk koetigi suuremat erapooletust. Seevastu oli rahvakooli venestamine ja eriti asjaolu, et purunes unistus emakeelsest keskkoolist ning rahvusluse tõusuaja lemmiklaps, Eesti Aleksandrikool, avati 1888. aastal venekeelse linnakoolina, raske hoop. Eesti ajakirjandus jagunes 1887. aastal kahte leeri, õieti asus venekeelset haridust propageerima küll vaid Kõrvi Valgus, teised väljendasid, kui ka tagasihoidlikult ja vualeeritult, opositsiooni valitsuse ettevõtmiste suhtes.⁵² See andis

võimaluse pealekaebajatele ja riigitruudele ametnikele väita, et eesti ajakirjandus ei taha küllalt kaasa aidata valitsuse reformidele. Pealegi jõudis Kõrvi-Truusmanni töödeldud Šahhovskoi kõrval ka Liivimaa kuberner Zinovjev, Šahhovskoist küll kainem ja temaga mõneti vaenujalal seisev mees, 1880. aastate lõpupoole järeldusele, et "lapsemeelsete" eestlaste ja lätlaste seas võib siiski esineda ka "ohtlikku" natsionalismi-separatismi.⁵³ Tõsi, kõrgemad Vene ametimehed olid samas veendunud, et eesti rahva põhimass on lojaalne, kuid ohtlikuks peeti kahtlaste haritlaste natsionalistlikku laadi ässitustööd, mida tulevat pidurdada. See tõi kaasa kõrgendatud valvsuse maakeelse ajakirjanduse suhtes. Kõigepealt olid mõlemad kubernerid järjekindlalt vastu uute eestikeelsete ajalehete-ajakirjade asutamisele, leides, et eestikeelseid väljaandeid on juba küllalt. See oli tihti ka teiste võimumeeste arvamused.⁵⁴

Ometi jätkus ka 1880.–1890. aastatel eesti ajakirjanduse kasv. Tiraazidest oli juba juttu. Eelmisel aastal Trükiasjade Peavalitsuselt saadud loa alusel võis Karl August Hermann 1887. aastal hakata Postimeest, Pärnu Postimehe järglast, välja andma kolm korda nädalas, 1891. aastal alustas tema toimetamisel teed esimene eesti päevaleht. Kõhnukene oli ta algul küll. 1885. aastast õnnestus K. A. Hermannil välja anda ka ajakirja Lauu ja Mängu leht, 1887 asutas Lilli Suburg naisteajakirja Linda. Löökk Hermann jaoks oli aga see, et 1887. aastal ei kinnitatud Postimehe kaastoimetajaks noort ja andekat Eduard Vildet. Põhjuseks oli Šahhovskoilt ja Truusmannilt saadud negatiivne iseloomustus: Vilde suhtuvat vaenulikult valitsuse Baltimaid puudutavatesse sammudesse, milles temataolised poolharitlased nägevat kallalekippumist eesti rahvusele.⁵⁵

⁵⁰ Ibid lk 43–45.

⁵¹ EAA f 321, n 1, s 186, l 7.

⁵² Vt lähemalt E. Jansen, Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal, lk 391–395.

⁵³ Vt lähemalt E. Jansen, Aleksander III venestusreformid ja eesti avalikkus, lk 48–49.

⁵⁴ S. Issakov, Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast eesti ajakirjanduse suhtes, lk 135.

⁵⁵ O. Ibius, Kes sulges Vildele tee Postimehe toimetaja kohale? – Keel ja Kirjandus nr 1 1961, lk 33–35.

Et eestikeelseid ajalehti ja ajakirju oli juba "küllalt" või "liiga palju", oli muidugi demagoogiline argument. Kuid siiski oli neid 1880. aastail sedajagu, et ajalehtede vahel tekkis konkurents ja lugejate ees püüti ikka enam üksteist vastastikku halvustada. Ka Epp Lauk on eesti ajakirjandusturu kujunemise alguse asetanud 1880. aastate lõppu.⁵⁶ Rosenthal on küll väitnud, et tsensorina suutis Eugen Jannsen tänuväärselt summutada "parteilist vihavaenu" lehtede vahel⁵⁷ ja ka Eugen Jannsen ise kirjutas 1888. aastal Trükiasjade Peavalitsusele vaidluste lämmatamisest kogu oma tsensoriaja vältel, kusjuures ta eesmärk olnud hoolitseda selle eest, et kuidagi ei puudutataks valitsust, selle organeid ega segataks reformipoliitikat Baltikumis.⁵⁸ Nii võis see ka olla. Ent mis puutub poleemikasse üldse, siis on märgata, et veidi vaikumise aastate järel rohkenesid vaidlused ja isiklikud rünnakud just eesti ajakirjanduse jaoks kõige riskantsemal perioodil, 1888. aastast alates. Tsensor ei pidurdanud oluliselt näiteks poleemikat rahvusküsimuses Jaan Jõgeveri toimetatud Oma Maa ja rahvusluse puudutamises riivatud ajalehtede vahel; ta ei peatanud Jakob Kõrvi, kes Valguses nimetas Karl August Hermannit korduvalt totakaks või nõdrameelseks, ja nimelt sel põhjusel, et Hermann olevat riigiseaduste ja õigeusu vastane. Kõrvi informatsiooni kasutades taunis Hermannit ka venestamiseelne Rižski Vestnik.⁵⁹ Hermann kaebas selle ajalehe isegi kohtusse. Muidugi vaenas Kõrv pidevalt ka Grenzsteini Olevikku, kes samas hakkas 1888. aastal omaltpooltki ründama Hermannit Postimeest, jne. Kui 1870. aastate lõpul alanud ja 1880. algul hoogsalt jätkunud vaidlused eesti lehtede veergudel kajastasid

eelkõige võimuvõitlust eesti rahvuslikus liikumises, siis nüüd, 80ndate aastate kuldes, oli pahatihti isikliku denuntseeriva tülitsemise põhjuseks ilmne turuvõitlus ja tegu oli meie mõistes kõlvatu konkurentsiga. Kõige sellega halvendasid niigi õhukesel jääl kõndivad eesti ajalehetoimetajad ise oma seisundit ja tuleb imestada, et denuntsatsioonidele hulgalisi repressioone enamasti siiski ei järgnenud. Aitas ilmselt nii eespool mainitud välise seaduslikkuse taotlus kui ka asjaolu, et oma ettekannetes Trükiasjade Peavalitsusele kaitses tsensor Jannsen eesti ajalehti.⁶⁰

Siiski langes "kõlvatu konkurentsi" ohvriks üks eesti ajaleht, teatavalt Jaak Järve Virulane 1888. aastal. Tsarismi repressioonipoliitikale vaatamata võinuks sellal kõige menukam ja suurema tellijate arvuga eesti ajaleht ilmselt edasi eksisteerida, kui suguvendadest intriganid poleks hoolt kandnud ta hävitamise eest. Seda tõestab Otu Ibiuse üksikasjaline uurimus ajalehe sulgemise kohta. Järv oli küll nii baltisaksa kui ka vene võimukandjate silmis kahtlane juba sellest ajast peale, kui ta 1882. aastal Tallinnas Virulast välja andma hakkas. Tegelikku aktsiooni Kõrvi Valguse võistleja ja tunduvalt populaarsema ajalehe hävitamiseks alustas aga täie hooga Jüri Truusmann 1887.–1888. aastal Truusmann organiseeris kõigepealt kahe Harjumaa talumehe kaebuse Virulase ja Järve kahjuliku poliitilise meelsuse kohta, saavutas sandarmivalitsuse tähelepanu ja koostas siis ise põhjaliku "ekspertanalüüsi" Virulase tsenseeritud ja ka tsenseerimata veergude põhjal. Peamiseks argumendiks said Järve koolireformi ja Eesti Aleksandrikooli puudutavad kirjutised. Selle kõrval aga omistati Virulase toimetajale isiklikult veel kõikvõimalikud surmapatud keisri solvamisest kuni demokraatia ja sotsialismi propageerimiseni. Truusmanni arvamusel alusel koostati ka süüdistus. Ometi ei võtnud kohtuministerium asja veenvate süütõendite nappuse tõttu kaalumisele ja lõpetas selle. Isegi veel 1888. aasta suvel, kui Virulase kohal olid juba mustad pilved, nimetas Järv vene keele kasutuselevõttu Eesti Aleksandrikoolis kahetsusväärseks sammuks,⁶¹ ja Eugen Jannsen oli siis seesuguse valitsuse tegevust kritiseeriva ütlemise läbi lasknud. Kuid toimetajat vastutusele võt-

⁵⁶ E. Lauk, Eesti ajakirjanduse süsteemi kujunemine. Eesti ajakirjanduse ajaloo IX. Tartu, 1996, lk 8.

⁵⁷ H. Rosenthal, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes, lk 223.

⁵⁸ EAA f 321, n 1, s 188, l 8

⁵⁹ E. Jansen, Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal, lk 395.

⁶⁰ S. Issakov, Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikat Eesti ajakirjanduse suhtes, lk 130.

⁶¹ E. Jansen, Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal, lk 392.

ta avaldatud ja tsenseeritud kirjutiste pärast ei peetud võimalikuks ja ka tsensor jäi Truusmanni argumentidele vaatamata karistamata.

Nii ei jäänud Järve vaenlastel muud üle, kui tegutsemine administratiivliinis: Šahhovskoi ettevõtmisel saadeti Järv Eestimaa kubermangust välja. Virulane jäi seisma ega saanud – ikka Eestimaa kuberneriga vastuseismise tõtu – ka uue toimetaja käe all taasilmumiseks luba.⁶²

Virulase lugu näib omalt poolt tõestavat, et kõigest hoolimata püüdis Vene autokraatia seaduslikkust väliselt säilitada. Seetõttu ei hinnatud küllaldaselt oma andunud teenrite agarust.

1887. aastaks sattus poliitiliselt kahtlustatavate kilda ka Ado Grenzstein ja tema Olevik. Oleviku materjalide pärast sai tsensor mitu korda asekuubernerilt riielda juba 1884. aastast peale, ikka kippus lihtrahva-ajaleht lubamatult arutlema riikliku tähtsusega asju.⁶³

1887. aastal kuulus Olevik, nagu juba märgitud, koos Postimehe ja Virulasega kindlalt rahvuslikku leeri. Grenzstein julges ka avalikult Valgust meele muutuse pärast eesti keele kasutuse ja tema tuleviku hindamisel kritiseerida.⁶⁴ Asja juurde kuulusid samas nõretavad truualamlusavaldused Oleviku veergudel, kirjutatud traditsioonilises usus, et tsarism on eestlaste rahvuskultuuri suhtes siiski salliv. Alandlikkus aga Grenzsteini eriti ei aidanud. Sama aasta detsembris informeeris Trükiasjade Peavalitsus Tartu tsensorit ajalehe Sankt-Peterburgskie Vedomosti artiklist, milles Grenzsteini Olevikust kõneldi kui "eesti patriootilise asja lipukandjast": ajaleht sütitavat teda usaldavates lugejates alusetuid rahvuslike kirgi ja vaidlevat eesti "vene suunaga" ajalehtedega; seda tegevust lubavat ta oma uue aasta programmis jätkata. Trükiasjade Peavalitsus manitses Tartu tsensorit pöörama Oleviku tsenseerimisele erilist tähelepanu, vältimaks kõike, mis võiks eestlaste seas äratada "täielikult ebasoovitavaid püüdlusi rahvuslike eraldumisele".⁶⁵ Eugen Jannsen Oleviku siiski kaitses,⁶⁶ kuid hädaohtliku rahvuslase-separatisti maine Grenzsteinist enam ei lahkunudki.

Teades kõrgemate instantside suhtumist, sattus Grenzstein ilmselt paanikasse. Tema kirjakogust leiame 1887. aasta lõpul koostatud kuulutuse, et kaastööd enam vastu ei võeta, sest leht jääb seisma. Tsensor on maha tõmanud lause: "Põhjuseks on mulle selle juures need kitsad piirid, mis Olevikule tsensuuri poolt pannakse."⁶⁷ Oleviku väljaandmine siiski jätkus. Seejuures aga hakkas Grenzstein ise 1888. aastal forsseerima tüli enda ja Karl August Hermanniga vahel ja ründas Postimeest kurjalt. Ilmselt oli vastumeelt asjaolu, et Postimees hakkas ilmuma kolm korda nädalas. Grenzsteini unistuseks oli muuta just Olevik päevaleheks; tema plaanides oli "eesti ajakirjanduse ühendus" ja ajalehtede tööjaotus, kus "poliitika ajaleheks" pidi jääma Olevik. Ehkki Hermann erakirjades härdalt palus, et Grenzstein teda puutumata jäta, jätkusid Oleviku põhiliselt isiklikku laadi kallaletungid Postimehe toimetajale ka järgmistel aastatel. Grenzstein kasutas ka ähvardusi ja Hermann oli vahepeal juba õige hirmul. Kui Grenzstein 1889. aasta algul viibis Peterburis, kirjutas Hermann Villem Reimani, et Oleviku toimetaja tahtvat, lausa edevusest ja "leivakadedusest", temale "otsa peale teha". Ta väitvat, et Hermann olevat Jaak Järvega ühel nõul olnud. Hermann palus Reimani koos Jakob Hurdaga Grenzsteini veenda, et ta vihatujus mõnd rumalust ei teeks, sest: "... nüüdsel ajal on iga politikaline kahtlustamine võimalik ja ka kõige ilmasüütam inimene võib sisse langeda."⁶⁸

See episood peaks üsna hästi iseloomutama tolleaegseid olukordi ja meeleolusid.

Grenzsteini truu sõber Paistu pastor Jaan Bergmann noomis Oleviku toimetajat kallale tungide pärast Hermannile ja väitis, et rahvas hoiab pigem Hermanniga poole – ehkki Olevik

⁶² O. Ibius, Jaak Järve väljasaatmine ja Virulase sulgemine. – Keel ja Kirjandus nr 7 1967, lk 409–413; nr 8, lk 483–489.

⁶³ EAA f 321, n 1, s 184, l 8.

⁶⁴ Olevik nr 39, 21. sept 1887. Vt ka: E. Jansen. Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamise ajal, lk 393.

⁶⁵ EAA f 321, n 1, s 187, l 16–17.

⁶⁶ Näit EAA f 321, n 1, s 188, lk 8.

⁶⁷ KM EKLA, F 38, M 1, l 29.

⁶⁸ KM EKLA, F 105, M 1:18, l 1/1.

on "kõige tublim Eesti leht", Postimees aga "lahja"⁶⁹.

Grenzsteinil näib aga just sel ajal olevat tekkinud teatud jälitusmaania. 1890. aasta lõpul kurtis ta ka Oleviku lugejatele: "Olevik on olnud paljudel aastatel üksi terve ajakirjanduse koori vastu ja ajalehe ning tema toimetaja kohta ei ole iial kuulnud ühtki lugupidavat sõna. Ometi on rahvas Olevikku toetanud."⁷⁰ Grenzsteini tuntud "Kirjakogusse" koondatud materjal näitab, et toetus oli tõepoolest püsiv.

Nagu juba märgitud, ei leidnud ka kriitilistel 1980. lõpuaastatel Šahhovskoi ja teiste süüdistused eesti ajakirjanduse vastu Peterburis küllalt pinda. Ka ei näinud Liivimaa kuberner Zinovjev eesti ajakirjanduses nii ohtlikke tendentse nagu ta kolleeg. See selgub näiteks tema – ilmselt politseivalitsuselt saadud andmete alusel – koostatud eestikeelsete perioodiliste väljaannete nimekirjast, kus on lisatud ka iseloomustused. "Ebasoovitavate" hulka on siin arvatud ainult Eesti Postimees.⁷¹ Siiski pidas Trükiasjade Peavalitsus 1889. aastal vajalikuks eesti ajalehti tõsiselt korrale kutsuda. Ülemuste korraldusel kutsus Eugen Jannsen 5. mail 1889 kokku kõikide eestikeelsete ajalehtede-ajakirjade toimetajad, manitsedes neid loobuma oma senisest väidetavast "kangekaelusest passiivsusest" ning ükskõiksusest, millest mõne väljaande puhul võivat välja lugeda isegi "vastuhakkamise vaimu". Nad peavad otsest ja selgelt kaasa aitama valitsuse reformidele. Eriti dramaatilisel kõlas tema manitsuskõne lõpp: valitsus kõrvaldab "viivitamatult" need, kellel ei ole "küllaldaselt head tahet, samuti arusaamist valitsuse nõudmistest ja oskust neid täita"⁷². Siiski ei "kõrvaldatud" enam ühtki eesti ajalehte, ehkki Oleviku suund jäi ikka ülimalt kahtlaseks. 1892 sedastati Trükiasjade Peavalitsuse kirjas Tartu üksiktsensorile, et eesti ajakirjandus üldiselt toetab valitsuse poliitikat; tendentslik, kuigi seejuures ettevaatlik patriootiliste ideede propageerija on üksnes Olevik, väljendades valitsu-

se korralduste ja õigeusu edusammude suhtes vaenulike Tartu eesti patriootide mõtteid.⁷³ See kiri, milles mitmeti kajastuvad Šahhovskoi 1892. aastal siseministeeriumile saadetud tuntud ettekande motiivid (Grenzsteini juhitud "patriootiline partei", eesti muistse iseseisvuse eest peetud võitlust käsitlevate ajalooliste jutustuste kahjulikkus jm), oli määratud juba tsensor Jaan Jõgeverile.

Võimukandjate ja vene ametnike tundlikkus õigeusu puudutamise suhtes, vabatahtlike informaatorite valvsus ja lõpuks ka tsensoori vähene tähelepanu trükistele, mis kuulusid vaimuliku tsensuuri valdkonda, põhjustasid lõpuks siiski Eugen Jannseni sunnitud lahkumise üksiktsensori ametikohalt 1892. aastal. See ei olnud küll seotud ajakirjandusega, vaid õigeusu väidetava solvamisega F. W. Ederbergi raamatukeses "Meie isa palve", trükitud Tallinnas 1891. aastal, millel oli vaimuliku tsensoori, Peterburi konsistooriumi asepresidendi luba. Juttu oli raamatukeses paganatest, kes palvete juures rohkesti lobisevad, ka roomakatoliku roosikrantsidest ja üldse palvesõnade mõttetust kordamisest. Õigeusulise pilkamist loeti seejuures välja väitest, et kui keegi kordab mitukümmend korda "Issand halasta" või muid palvesõnu, pole ta paganatest parem. Sel puhul olevat "mõned Tallinna õigeusu koguduse liikmed" pöördunud siseministri poole palvega mitte lubada luteri pastoritel agiteerida õigeusu vastu. On hõlpsasti aimag, kes sellise pöördumise taga Tallinnas seisid. Tuglase vihje, et süüdi võinuks olla Grenzstein, on ilmselt alusetu.⁷⁴ Eugen Jannsen püüdis Trükivalitsuse järelepärimise peale selgitada, et ta põhimõtteliselt ei ole pidanud vajalikuks takistada avaldamast trükiseid, mida vaimulik tsensor on lubanud. See seletus aga ülemusi enam ei rahuldanud ja Jannsenile soovitati esitada siseministrile lahkumispalve, mida ta ka tegi. Luterlasena oli ta nüüd võimude silmis siiski kahtlane ja Tartu professori P. Viskovatovi kaudu hakati otsima uut õigeusulist tsensorikandidaati, kellel oleks ka kõrgharidus. Ettepanek olevat tehtud kõigepealt Jaan Poskale, kes aga seda kohta vastu ei võtnud. Siis leiti kooliinspektorina töötav filoloogiakandidaat Jaan Jõgever, samuti õigeusuline eestlane, kes ka nõus oli.⁷⁵

⁶⁹ KM EKLA, F 38, M 13, lk 73, 80.

⁷⁰ Olevik nr 52, 31. dets 1890.

⁷¹ S. Issakov, Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast eesti ajakirjanduse suhtes, lk 132.

⁷² Refereeritud S. Issakovi järgi. Ibid, lk128.

⁷³ EAA F 321, n 1, s 192, l 8.

1890. aastad

Friedebert Tuglas on Jõgeveris näinud kainelt mõtlevat, kainelt kaalutlevat skeptikut, kellele polnud aga siiski ka rahvusaated võõrad. Tugevasti dramatiseerides Jõgeveri seisundit, käsitas Tuglas tema dilemmade aluspõhjuna kuulumist "erilisesse pisitillukesse rahvusse, kelle nimi oli õigeusku eestlased". Selle "rahvuse" liikmena oli Jõgever, kes venestamist heaks ei kiitnud, ometi südames riigitruu kodanik ja selle juures ka kohusetundlik ametnik, kes oli veendunud: "seadust peab iga riigi alam täitma"⁷⁶. Õigeusklike eraldumise rõhutamine Tuglase poolt on ilmne ülepakkumine; Eestis ei määratlenud usutunnistus rahvuslust. See oli ilmne juba näiteks Jakobsoni Sakala õigeusklike tsensorite puhul ja näide on ju ka Jõgeveri ise, keda Andrus Saareste iseloomustab veendunud, kuigi "kahtleva ja jõuetu isamaalasena"⁷⁷. Pärast tsensoripõlve lõpu osales Jõgever ju aktiivselt eesti rahvuskultuuri edasiviimisel keelemehena, Eesti Kirjanduse asutajana ja toimetajana, Tartu ülikooli õppejõuna ja rahvusülikooli ühe rajajana.

Vast seetõttu oli Tuglasel tahtmine Jõgeveri ka tsensorina mõnevõrra "rehabiliteerida". Sattunud tsensoriks ülimalt rasketes oludes, venestamise tippajal, oli ta kasvava surve all ja paisati suguvendade salakaebuste-denuntsiatsioonide keerisesse. Ometi püüdis Jõgever Tuglase väitel olla objektiivne ja õiglane, ta "ei kaeba pea kunagi omast algatusest"⁷⁸. Iseloomustades Jõgeveri ülipingelist olukorda, eriti konflikte tema arvates lausa närvihaige ja alatu Oleviku toimetajaga, sedastab Tuglas veel, et Jõgeveri eelkäija doktor Jannseni ülesanded oleval olnud "palju lihtsamad"⁷⁹. Eelnev käsitlus peaks aga tõestama vastupidist: tegelikult olid just Eugen Jannseni tsensoriks olemise aastad tsensuuripoliitika aktiveerumise ja eesti ajakirjanduse taltsutamise aeg. 1890. aastateks oldi venestamisega juba kohanetud ja näib, et surve Peterburi poolt natuke isegi lõdvenes. Nikolai II trooniletuleku järel ei pööratud Balti kubermangude ühtlustamisele enam endisel viisil tähelepanu, ehkki midagi otseselt ka tagasi ei tõmmatud. Baltisakslusse ja luteri kirikusse suhtuti siiski leebemalt, 1896. aastal lõpetati Liivimaal õigeusu kirikust

lahkunud eestlasi ja lätlaste teenindanud pastoriite kohtuasjad. Suhtumise muutumist eesti ajakirjandusse näitab seegi, et pärast mõne-aastast seisakut hakati jälle asutama emakeelseid väljaandeid, muide pärast Šahhovskoi ja Aleksander III surma. 1894. aastal sai loa ajakiri Põllumees, 1896 asutati Rahvaleht, 1898 Hermannii ajakiri Rahva Lõbu-leht, mille peagi võtsid üle noored pahempoolsed publitsistid. Tundub, et umbes 1890. aastate keskpaigast ei olnud eesti ajakirjandus tsaariametnikele enam endisel viisil pinnuks silmas. Tsensuuripoliitika liberaliseerumisest saab küll vaevalt juttu olla, ent eesti press võis nüüd tunduda "küllalt taltsana".

Muutuva suhtumise näiteks võiks olla Tartu maakonnaüleva (politsei) ettekanne uuele Liivimaa kubernerile Vladimir Surovtsevile eesti ajakirjanduse seisundist 1896. aastast. Uus kuberner kavandas küll ka uusi venestamismeetmeid, ent vähem mõjuka mehena ja halva administraatorina, liiati valitsusringkondade unifitseerimistuhina raugemise aegadel, ta erilist edu ei saavutanud. Temale esitas Ado Grenzstein mahuka märgukirja eesti oludest, taotledes muu hulgas ka eesti ajakirjanduse tsenseerimise revideerimist ja – esildise teksti järgi otsustades – endale ka eesti ajakirjanduse tsensori kohta Tartus Jõgeveri asemel. Ilmselt seda eesmärki teenivad Grenzsteini näited rahvuslikust kihutustööst Postimehe veergudel, mille tsensor oli läbi lasknud.⁸⁰ Grenzsteini esildis oli tõenäoliselt põhjuseks, miks Liivimaa kuberner päris Tartu politsei-ülemalt aru eesti ajakirjanduse kohta. Selle arvamus järgi oli eesti press küll üsna ohutu. Maakonnaülem leidis, et eestlastel pole "parteisid", kirjutistes ei ole kuidagi kahtlustatud eestlaste rahvusluses. Eesti ajalehtedel,

⁷⁴ Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk 137.

⁷⁵ J. Tamm, Dr Eugen Jannseni vabastamine tsensoriametist. – Eesti Kirjandus nr 2 1933, lk 76–78.

⁷⁶ Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk 31–32.

⁷⁷ Eesti Biograafiline Leksikon, Tartu 1926–29, lk 185.

⁷⁸ Ibid, lk 33.

⁷⁹ Ibid, lk 35.

⁸⁰ A. Grenzstein, Eesti küsimusest. Publitseeritud: Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk 203–229.

kelle seast mõjukaim olevat Olevik, pole kindlaid programme ega printsiipe, leidis politseiülem; laiemaid ühiskondlik-poliitilisi küsimusi ei arutata ja poleemika aluseks on argine turukonkurent. Enamasti saksa haridusega toimetajad püüavad uuendustega kohaneda. Taunimisväärseks pidas maakonnaülem vaid kirikuküsimuste üle arutlemist, nimelt mõisnike patronaadiõiguse vastu suunatud kirjutiisi ja sel pinnal mitmes kihelkonnas tekkinud tülide käsitlemist, seda eelkõige Olevikus.⁸¹

Selles raportis kajastub jällegi eesti ühiskonna arengutaseme alahindamine, eesti ajakirjandusele oli see tol ajal aga pigem õnneks. Tegelikult algas 1890. aastate teisel poolel Eestis taas avaliku elu tõus, hakkas selgemini eralduma alalhoidlik, ehkki olemuselt siiski rahvuslik-liberaalne mõttesuund (Tõnisson jt) ning radikaalne-pahempoolne suund (nn jaaksonlased). Nagu seda on esile tõstnud Jaanus Arukaevu, lähenes näiteks Ado Grenzstein poolinstinktiivselt sotsiaalsemale mõtteviisile. Kuid ta oli teoreetiliselt üsna ette valmis matama ja tundub tihti peale vaid millegi aimajana-otsijana.⁸²

Siiski ei olnud eesti ajakirjandus poliitiliselt sugugi nii ilmsüütu, kui seda võiks äsja refereeritud esildise põhjal arvata, vaid tasapisi hakkasid rahvuse, poliitika ja sotsiaalarengu probleemid taas sagedamini ja teravamalt päevakorraks tõusma.

Jaan Jõgever tsensorina

Vast oli Tartu politseiülem nii rahulik ka seetõttu, et üksiktsensor Jaan Jõgever kohtles 90. aastatel eesti ajakirjandust lojaalse ja kohusetruu ametniku kombel "piisava rangusega". Rangust paistis õigustavat ka madal kultuuritase ja moraalsus, mis skeptilise Jõgeveri

meelest eesti ajalehetoimetajaid iseloomustas. Tema päeviku järgi otsustades oli talle eriti vastumeelne eesti ajalehtede kaldumus kõigest hoolimata rahvusküsimuse üle arutada. Ka oli Jõgever hädas kahemõttelisuse ja hämara käsitluslaadiga, mis eriti iseloomustas Grenzsteini ja Olevikku. Mitmemõttelisus, piltlikkus ja metafooride kasutamine on ju tsensooriteelise kõigjal ja alati ohtlikeks karideks. Tsensoori õigused olid Aleksander III ajal suuremad kui varem ja lähtumine vanal kombel kirjutiisest otsesest mõttest võis tuua uusi pahandusi.

Et Jõgever oma tsensoriaja algusest peale pidi erilise hoolega silmas pidama just Grenzsteini Olevikku, selle tingisid, nagu eespool juba näidatud, kõrgemate organite eeskirjad. Jõgeverile tuletasid ta kohustusi meelde ka Šahhovskoi truü abimees Truusmann⁸³ jt. Oleviku range tsenseerimine kutsus aga esile Grenzsteini kaebusi ja pöördumisi⁸⁴, need omakorda Jõgeveri vastuaktsioone⁸⁵. Konflikt paisus dramaatiliseks isiklikuks vastuoluks.

Praeguses seoses on ehk siiski kõige huvitavam tegelik tsensooripraktika, mille kohta on aga küllalt vähe andmeid. Teatud valgust Jõgeveri tegevusele heidab tema ettekanne Trükiasjade Peavalitsusele 1894. aasta 5. detsembrist seoses Grenzsteini palvega muuta Olevik päevaleheks. Siin vaidleb Jõgever kõigepealt vastu Grenzsteini väitele, nagu oleks Olevik momendil ainus, kes võitleb eestlaste "tiheda lähenemise eest vene perekonnale". Tegelikult olevat see ajaleht algusest peale olnud "vene algme" (russkoe natšalo) vastu. Tsensoor toob esile ajalehe vead ja puudused: korrespondentsis esinevat uue kohtukorra järsk ja terav hukkamõist; süstemaatiliselt toodavat väljavõtteid pealinna ajalehtedest, mis heidavad halba valgust ümberkorraldustele koolis ja räägivad pastorite tagakiusamisest; Tartu venepärast nime Jurjev peetakse "hirmsaks".⁸⁶ See oli äärmiselt pahatahtlik iseloomustus, eesmärk tõkestada Oleviku tee päevaleheks. Grenzsteini ajalehe seisukohti on ka moonutatud: kohtureformi – vene rahukohutusüsteemi kehtestamisse Baltikumis – suhtus Olevik positiivselt, kui ka ehk mõnes sõnumis nuriseti, et talupojad peavad vene keele oskamatusse tõttu kahtasi tõlke ja nurga-

⁸¹ EAA f 330, n 1, s 780, l 91–94.

⁸² J. Arukaevu, Ado Grenzsteini tagasitulek. – Akadeemia. 1997, nr 12, lk 2506–2509.

⁸³ Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk 182.

⁸⁴ Siseministrile 14. Detsembril 1899 esitatud kaebuse publikatsioon: A. Kuusberg, Aadu Grenzsteini võitlus Jaan Tõnissoniga. Tallinn 1921, lk 12–40.

⁸⁵ Vt lähemalt: J. Arukaevu, Ado Grenzsteini tagasitulek, lk 2510–2513.

⁸⁶ EAA f 321, n 1, s 193, l 11.

advokaate kasutama. Seega: kui tsensuurimäärustik nägi ette, et ühe väljaande või raamatu puhul tuleb ennekõike silmas pida selle üldist vaimu, siis ei olnud Jõgeveril erilisi kahtlusi, et Olevik on hoolimata Grenzsteini fraseoloogias ja targutamistest rahvusküsimuses (kui ehk ka omalaadi "intellektuaalsest mängust")⁸⁷ ikka edasi rahvuslik ja suunatud põhiliselt Šahhovskoi poolt märgitud eestlaste iseolemise kaitsmisele. Kas ta eksiski? Venestusreformide halduse ja kohtu vallas kiitis Grenzstein siiski siiralt, nähes neis sammu eestlaste üheõiguse suunas baltisakslas- tega.

Samas 5. detsembri ettekandes selgitas Jõgever veel, mida ta on näiteks Grenzsteini "Poliitika kalendrist" maha tõmmanud. Võib ehk aru saada, et ta kustutas kohad, kus koostaja olevat kirjutanud eestlaste poliitilise küpsuse vajadusest Euroopa parteide eeskujul ja eestlaste "rahvapartei" kujunemisest. Ülepingutatult valvas tsensor keelas näiteks kirjutada saksa ja taani rahvuse võitlemisest oma õiguste eest Schleswig-Holsteinis. Seal suruti rahvale peale saksa keel kooli ja kiriku keele- na, kuid surve ja tunne, et isamaa on ohus (olevat Grenzstein lisanud), äratas rahvas rahvusteadvuse ja tahte võidelda. Nüüd elab see rahvas Taani riigis ja oma rahvust austades täidab jumalast seatud ülesandeid. Jõgever kommenteeris: lugeja võib arvata, et mõeldakse hoopis eestlasi ja venelasi. Kuid niisuguste paralleelide ja alltekstide otsimist ei peetud tavakohaseks ega määruste järgi ka mitte tsensorite asjaks. Veel oli Jõgever kustutanud Grenzsteini kurtmised tööstuse ja põllumajanduse üldise depressiooni ja eestlaste olukorra halvenemist üle; mõtte, et eestlase kallim vara on tema keel ja tema talu; Grenzsteini väidetava üleskutse koguda andmeid valitsuse reformide puuduste ja vigade kohta; arutlused rahvusluse kahjulikkusest eestlastele (mis Jõgeveri arvates olid ikka vaid demagoogilised), eestlaste apaatsusest (justnagu venestusreformide tagajärg) jne.⁸⁸

Seega – Jõgever oli karm tsensor, vähemasti Oleviku suhtes, ega kõhelnud kujutamast Grenzsteini poliitilise vastasena. Detsembris 1899 esitas Grenzstein omakorda siseministrile pika märgukirja, milles ta taas süüdistas

tsensorit erapoolikuses Postimehe kasuks, viimastest aga leidis hulga näiteid "kihutusetööst valitsuse esitajate vastu".⁸⁹ Kui Grenzstein 1900. aasta algul esitas uue taotluse Oleviku väljaandmiseks päevalehena, reageeris Jõgever sellele ränkade poliitiliste süüdistustega Grenzsteini kui riigivaenlase, isegi anarhisti aadressil. Seda kaebekirjade "mängu" realistliku pilguga jälginud Jaanus Arukaevu, leiab, et kaebus oli tollal üks kindlatüübiline võitlusvahend avalike tegelaste vahel, mitte ainult Grenzsteini äärmise alatuse märk. Arukaevu on just Grenzsteini ahistamises tsensori poolt ja paisunud konfliktis näinud Oleviku toimetaja Eestist lahkumise põhjust.⁹⁰ Ilmselt ei olnud Jõgever aga eriti leebe ühegi eesti lehe vastu ja püüdis tõepoolest, nagu ta mitmel puhul kinnitas, pidurdada ajalehtede vahelist poleemikat, eelkõige vastastikust laimamist ja isiklikke kallalaitunge. Ometi poleemika või lihtsalt tülitsemine jätkus, nii nagu see oli toimunud ka Eugen Jannseni ajal. Teinekord olid vaidlused ka üsna põhimõttelised, olgu näiteks kas või Grenzsteini ja Postimehe noore toimetaja Jaan Tõnissoni kokkupõrge 1993. aastal teemal, missugune peaks olema eesti poliitika.⁹¹

Kas Jõgever kuidagi Postimeest säästis, on raske ütelda; nii Hermann kui ka Tõnisson, kes ajalehe 1896. aastal üle võttis, olid küllalt ettevaatlikud. Mõlema põhimõtte oli, et eestlaste poliitika on kultuuritegevus. Grenzsteini 1893. aasta poleemikas esitatud soov, et eestlane peab kord ka laululavadelt alla tulema ja oma tõelise kavala poliitika välja töötama, näis demagoogiana või isegi provokatsioonina.⁹²

⁸⁷ Vt Grenzsteini eesti küsimuse põhjalikku uudset analüüsi: J. Arukaevu, Ado Grenzsteini tagasitulek, lk 2480–2485.

⁸⁸ Ibid, lk 15–18.

⁸⁹ A. Grenzsteini palve siseministrile 14. Detsembrist 1899. A. Kuusberg, Aadu Grenzsteini võitlus Jaan Tõnissoniga, lk 16–40.

⁹⁰ J. Arukaevu, Ado Grenzsteini tagasitulek, lk 2510–2514.

⁹¹ Vt lähemalt: E. Jansen, Ühest dialogist surveaegade ajakirjanduses. – Keel ja Kirjandus nr 6 1998, lk 369–380.

⁹² Ibid, lk 378.

Siiski – sajandi lõpuaastail hakkas Tõnisson avaldama tõsisemaid artikleid maaomavalitsuse, kohtu jm küsimustes, samuti sai tema harastuseks tsiteerida vabameelseid vene ajalehti, kelle ütlemissulgus oli kasvanud.

Ent liberaliseerumine oli siis veel küllalt tagasihoidlik ja tsensor valvas. Aja kohta, mil Tõnisson Postimehe toimetajaks asus, ütleb ajalehe esimene kroonik Anton Jürgenstein, et sellal valitses ikka veel üleüldine "tagasikiskumise vaim". Jõgeveri küll nimeliselt mainimata ütleb ta: "(—) punane pulk kustutas kõik, mis iseseisev, julge, arvustav ja algupäraline oli."⁹³ Eesti "iseolemise" ideoloogiat ja oma liberaalrahvuslikku programmi sai Tõnisson selgemalt formuleerima hakata ikkagi alles 20. sajandi algusaastatel.

Huvitav on ehk ka see, et 19. sajandi viimastel aastatel hakkasid nii Olevik kui ka Postimees taas kriitilisemalt ja teravamalt käsitlema baltisaksluse eelisseisundit ja privileege. Jõgever sai Trükiasjade Peavalitsuselt 1898. aastal manitsuskirja, mis meenutab Sakala aegu: viimasel ajal on eesti ajakirjanduses sageli ilmunud kirjutusi, mille eesmärk on "õhutada eesti elanikkonnas rahvuslikku viha saksa päritoluga elanike vastu". Sellised kahjulikud kirjutised on lubamatud ja tsensoril tuleb nende ilmumist tõkestada. Jälle oli suurim süüdlane Olevik.⁹⁴

Lõpuks

1913. aasta kevadel lahkus Jõgever tsensori ametikohalt ühe Postimehe kirjutise pärast formaalselt vabatahtlikult.⁹⁵ Pisut varem oli Oleviku toimetamisest loobunud ja Eestist lahkunud – nähtavasti võitlemisest väsinud – Grenzstein, kuigi Olevik oli rahva seas jätkuvalt populaarne. Venestamise kõrgeaeg oli selleks ajaks möödas ja koos muude vabaduste aimumisega Vene impeeriumis hakkas lähema ka trükivabadus.

⁹³ A. Jürgenstein. Postimehe ajalugu. – Postimees 1857–1907, lk 66.

⁹⁴ EAA F 321, n 1, s 197, l 7.

⁹⁵ H. Fisher. "Postimehe" võitlus tsaarivõimudega 1900–1910. – Postimees 17. juuni 1937, nr 161.

⁹⁶ P. Leino-Kaukiainen. Sensuuri ja Sanomalehdistö Suomessa vuosina 1891–1905. Helsinki 1984.

Kokkuvõtteks ehk veel kord: tsensuuri ajalugu on lahutamatu osa poliitika- ja kultuuri-ajaloost. Eesti või üldse Balti provintside osas vajab see veel süvenenumat uurimist. Tegu on ju vaba kriitilise sõna ja autoritaarse sunnivõimu, ühiskonna demokratiseerumistendentsi ja autokraatliku seisukorralduse ühe võitlustandriga. Eesti ajakirjanduse tsenseerimise ajalugu näitab, et selle modernset avalikkust kandva olulise institutsiooni paisumist ei suutnud surveabinõud, seejuures tsensuur kui vägeva riigivõimu ja ka aadligrupeeringute toetatud bürokraatlik institutsioon, siiski pidurdada – kuigi tegemist oli õigusteta alamrahvaga ja temale määratud trükisõna valvati erilise hoolega. Eesti avalikkussfäär kasvas ka okastraattökete vahel, et soodsamais poliitilistes oludes üle nende vohama hakata. Eestile oli pidevaks eeskujuks Soome, kus võitlus sõnavabaduse eest ei lakanud ka Bobrivovi aegadel.⁹⁶

T

EA JANSEN (1921)

Lõpetas 1949 Tartu (Riikliku) Ülikooli ajaloolase-arhivistina; töötanud TA Ajaloo Instituudis. Ajaloodoktor 1968. Põhilised uurimisalad: eesti rahvuse kujunemine ja rahvuslik liikumine, venestamisae 1880.–90. aastatel, 19. sajandi kultuuri- ja sotsiaalajalugu, ka baltisaksa kultuuri ajalugu.

